

Ο Μαρξισμός-Φετίχ*

Θεόδωρος Μαριόλης

Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Ομάδα Μελέτης Στραφφαϊανών Οικονομικών, και Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών Δημήτρης Μπάτσης

1. Το «Αντι-Μαρξιστικό» Διαστημόπλοιο του A. Einstein

Ας κοιτάξουμε, πρώτα, προς το μακρινό μέλλον: Έστω, λοιπόν, ένα γήινο διαστημόπλοιο, το οποίο κινείται ως προς τον πλανήτη μας με ταχύτητα 150.000 χιλιομέτρων ανά δευτερόλεπτο. Στο διαστημόπλοιο συντελούνται διαδικασίες μεταποίησης και μεταφοράς εμπορευμάτων και, σύμφωνα με το συμβόλαιο εργασίας, το ωρομίσθιο ισούται με 10 χρηματικές μονάδες. Οι οικονομολόγοι του συνδικάτου του διαστημοπλοίου διαπιστώνουν ότι, με την εκτέλεση εργασιών διάρκειας 8 ωρών, παράγεται καθαρό προϊόν (ακαθάριστο προϊόν μείον φθαρέντα μέσα παραγωγής) αξίας 200 χρηματικών μονάδων. Έτσι, υπολογίζουν ότι το σε χρήμα εκφρασμένο ποσοστό υπεραξίας ή, αλλιώς, ποσοστό εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης (Κέρδος/Μισθός, κατά Marx) ισούται με: $(200 - 80)/80 = 150\%$. Ωστόσο, οι ευρισκόμενοι στον πλανήτη Γη συνάδελφοί τους υπολογίζουν ότι αυτό το ποσοστό ισούται με, περίπου, 116.5%. Φαίνεται, λοιπόν, ότι κάτι δεν πάει καλά με αυτούς τους υπολογισμούς!

2. Ο Γήινος «Αντι-Μαρξισμός» των P. Sraffa και I. Steedman

Το 1960, ο Piero Sraffa, δημοσίευσε το βιβλίο του *Παραγωγή Εμπορευμάτων μέσω Εμπορευμάτων*, ο υπότιτλος του οποίου, *Πρελούδιο στην Κριτική της Οικονομικής Θεωρίας*, παρέπεμπε ευθέως στο έργο του Marx: «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας». Στο Κεφάλαιο 9 αυτού του βιβλίου, του «βιβλίου ωρολογιακή βόμβα στα θεμέλια της οικονομικής θεωρίας», όπως πρόσφατα το χαρακτήρισε ο Λόρδος John Eatwell (2021), αποδεικνύεται ότι, στη γενική περίπτωση, (i) οι εργασιακές αξίες των εμπορευμάτων (οι «ενσωματωμένες–αποκρυσταλλωμένες» σε αυτά

* Πρώτη εκδοχή, Μάρτιος 2022: Σύνοψη παρουσιάστηκε στην εκδήλωση «Το Λυκόφως των Θεών: Το Κεφάλαιο-Φετίχ», την οποία διοργάνωσε η Ομάδα Μελέτης Στραφφαϊανών Οικονομικών, στο Πάντειον Πανεπιστήμιο, 3 Μαρτίου 2022. Ευχαριστώ τον Γιάννη Ευσταθίου (διδακτορικό φοιτητή στο Πάντειον Πανεπιστήμιο, και συντάκτη στο ιστολόγιο «Ταξικές Μηχανές») για μακροχρόνιες συζητήσεις επί της θεωρίας της αξίας, καθώς και για επισημάνσεις, προτάσεις και ερωτήματα στο παρόν κείμενο, και τον Σπύρο Κάτσαρη (εκδόσεις «Βιβλιοπέλαγος») για μία προ δεκαπενταετίας λακωνική τοποθέτησή του στην ερμηνευτική προσέγγιση των γραπτών του Guy Debord.

ποσότητες εργασίας) είτε είναι μη μονοσήμαντα προσδιορισμένα μεγέθη είτε, εάν προσδιοριστούν κατά τυπικά μαρξικό τρόπο, τότε ορισμένες από αυτές δύνανται να είναι αρνητικά μεγέθη, και (ii) μία αύξηση του ποσοστού μισθού («ωρομισθίου») είναι δυνατόν να οδηγεί, αμετάβλητων των χρησιμοποιούμενων μεθόδων-τεχνικών παραγωγής, σε αύξηση του ποσοστού κέρδους.

Τέλος, το 1975, ο Ian Steedman, βασιζόμενος σε αυτή την απόδειξη του Sraffa, αποκάλυψε τη δυνατότητα συνύπαρξης αρνητικής υπεραξίας (οριζόμενης κατά τυπικά μαρξικό τρόπο) και θετικών κερδών (η έκθεση και περαιτέρω ανάπτυξη αυτής της «*Marx after Sraffa*» θετικής κριτικής εκτίθεται στα Steedman 1977, 2008).

Άραγε, συμβιβάζονται τα ευρήματα των Sraffa και Steedman με τη μαρξική θεωρία της υπεραξίας-εκμετάλλευσης-κέρδους;

Ο Steedman έχει χαρακτηριστεί, από διάφορους μελετητές, ως «αντι-μαρξιστής». Αν και οι χαρακτηρισμοί δεν εξορκίζουν τα προβλήματα, παρατηρώ ότι, για παράδειγμα, οι Gerolamo Cardano και Rafael Bombelli δεν είναι χαρακτηρισμένοι ως «αντι-πραγματικιστές». Πάντως, κατά τον ίδιο τον Steedman (1977, βλέπε, για παράδειγμα, pp. 14, 26, υποσημείωση 18, και 67), τα ευρήματα της «*Marx after Sraffa*» κριτικής δεν είναι απλώς συμβατά με την «υλιστική θεωρία της ιστορίας», γενικά, και την «υλιστική κατανόηση της ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών οικονομιών», ειδικότερα, αλλά και συνιστούν αναγκαίες και ικανές προϋποθέσεις περαιτέρω ανάπτυξης αυτής της θεωρίας-κατανόησης.

3. Ο Κ. Marx και η Υγειο-Παθο-Λογία της Καθημερινής Ζωής

*Ουράνιος ή γήινος καρπός το κέρδος;
Ψευδο-Πλωτίνος*

3.1. Ο Διαλεκτικός-Ιστορικός Υλισμός υποστηρίζει ότι κάθε οικονομικο-κοινωνικό σύστημα συνιστά, καταρχήν, ορισμένο «τρόπο παραγωγής», και κάθε τρόπος παραγωγής συνιστά διαλεκτική ενότητα «παραγωγικών δυνάμεων» και «σχέσεων παραγωγής». Αυτή η ενότητα διέπεται από το «νόμο της αναγκαίας αντιστοιχίας των σχέσεων παραγωγής προς το χαρακτήρα και τη βαθμίδα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων» (βλέπε Μαρξ, [1859] 2010, σσ. 15–26) και, επομένως, οι παραγωγικές δυνάμεις αποτελούν την κύρια πλευρά της. Από την άλλη πλευρά, οι σχέσεις παραγωγής συγκροτούν την «οικονομική δομή» κάθε τρόπου παραγωγής και,

ταυτοχρόνως, τη «βάση» επί της οποίας αναπτύσσεται το «εποικοδόμημα» των αντιλήψεων (ιδεολογικών, φιλοσοφικών, θρησκευτικών, καλλιτεχνικών, ηθικών, πολιτικών, νομικών) και αντιστοιχών θεσμών, οι οποίοι ενέχονται σε κάθε οικονομικο-κοινωνικό σύστημα. Αν και αναπτύσσεται επί της εν λόγω βάσης, το εποικοδόμημα αντεπιδρά σε αυτήν, με τρόπους οι οποίοι διαφέρουν, στη γενική περίπτωση, από σύστημα σε σύστημα. Τέλος, εκείνο το οποίο καταρχήν διαφοροποιεί έναν τρόπο παραγωγής από κάθε άλλον είναι οι σχέσεις παραγωγής του και, κατ' επέκταση, σε κάθε οικονομικο-κοινωνικό σύστημα αντιστοιχούν διαφορετικοί τρόποι αλληλεπιδράσεων μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων-σχέσεων παραγωγής-εποικοδομήματος (βλέπε, για παράδειγμα, Μαρξ, [1867] 1978, σελ. 94, υποσημείωση 33). Ειδικό αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας είναι οι σχέσεις παραγωγής, ενώ τα στοιχεία των παραγωγικών δυνάμεων και του εποικοδομήματος, καθαυτά, είτε αποτελούν ειδικά αντικείμενα άλλων επιστημών (όχι μόνο κοινωνικών επιστημών) είτε εμπίπτουν εν μέρει σε εκείνα.

3.2. Άρα, κατά τον Μαρξ, η πηγή του κέρδους (του αθροίσματος των επιχειρηματικών κερδών, τόκων, και προσόδων) δεν δύναται παρά να βρίσκεται στη *θεμελιώδη* σχέση παραγωγής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, την οποία αποκαλεί, ο ίδιος, «κεφαλαιακή σχέση (*Kapitalverhältnisses/capital-relation*)» ή «σχέση μισθωτής εργασίας»: Μία τάξη ανθρώπων, οι «κεφαλαιοκράτες», είναι ιδιωτικοί ιδιοκτήτες των μέσων και των προϊόντων της παραγωγής, ενώ μία άλλη τάξη, οι «προλετάριοι», πωλεί, προκειμένου να δύναται να ζει, την «εργασιακή δύναμή» της (την ικανότητά της για «συγκεκριμένες ιδιωτικές εργασίες») στους κεφαλαιοκράτες.¹ Έτσι, οι κεφαλαιοκράτες αγοράζουν έναντι καταβολής μισθού το εμπόρευμα εργασιακή δύναμη, το οποίο ξοδεύουν κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων τους, ενώ οι προλετάριοι αγοράζουν, με το μισθό τους, ανήκοντα στους κεφαλαιοκράτες παραχθέντα εμπορεύματα.

3.3. Οι συγκεκριμένες ιδιωτικές εργασίες είναι ο μοναδικός παράγοντας παραγωγής των εμπορευμάτων. Ωστόσο, δεδομένης της κεφαλαιακής σχέσης και της απορρέουσας από αυτήν ανταλλαγής εμπορευμάτων ανάμεσα στους ιδιοκτήτες τους,

¹ Για να μην επιβαρυνθούν οι διατυπώσεις που ακολουθούν, υποθέτουμε ότι η εργασιακή δύναμη είναι ομοιογενής, και ότι η τάξη κεφαλαιοκρατών δεν πιστώνει εκείνη των προλεταρίων. Ως «συγκεκριμένη ιδιωτική εργασία» ορίζεται το ξόδεμα εργασιακής δύναμης σε ιδιωτικής ιδιοκτησίας διαδικασία παραγωγής συγκεκριμένου εμπορεύματος ή, γενικότερα, παραγωγής συγκεκριμένου «καλαθιού» εμπορευμάτων: περίπτωση ιδιωτικής ιδιοκτησίας διαδικασίας συμπαραγωγής (*joint production*) εμπορευμάτων.

οι συνολικά (άμεσα και έμμεσα) απαιτηθείσες για την παραγωγή εμπορευμάτων ποσότητες συγκεκριμένων ιδιωτικών εργασιών ισχύουν μόνο ως ποσότητες αφηρημένης κοινωνικής εργασίας (ή, στη γενική περίπτωση, αφηρημένης διεθνικής εργασίας), οι οποίες έχουν, κατ' ανάγκη, τη μορφή χρηματικών τιμών και, άρα, χρηματικών κεφαλαίων. Ειδικότερα, η άμεση-«ζωντανή» αφηρημένη κοινωνική εργασία έχει τη μορφή του χρηματικού κεφαλαίου για μισθούς, και η έμμεση-«νεκρή» αφηρημένη κοινωνική εργασία έχει τη μορφή του χρηματικού κεφαλαίου για μέσα παραγωγής.² Για αυτό, ακριβώς, ο Marx αποκαλεί τον εν λόγω τρόπο παραγωγής «κεφαλαιοκρατικό».

Έτσι, τα εμπορεύματα εμφανίζονται και, άρα, ανταλλάσσονται ως προϊόντα των απαιτηθέντων για την παραγωγή τους ποσοτήτων χρηματικών κεφαλαίων, διαδικασία κατά την οποία (i) τα κέρδη (χρηματική αξία ακαθαρίστου προϊόντος μείον κόστος παραγωγής για φθαρέντα μέσα παραγωγής και μισθούς) σε κάθε επιμέρους διαδικασία παραγωγής διαμορφώνονται σε ευθεία αναλογία με τα προκαταβληθέντα σε αυτήν χρηματικά κεφάλαια, και (ii) το ποσοστό κέρδους κάθε διαδικασίας παραγωγής είναι ο συντελεστής αυτής της αναλογίας. Τέλος, οι απαιτηθείσες για την παραγωγή των εμπορευμάτων ποσότητες χρηματικών κεφαλαίων προσδιορίζονται, με τη σειρά τους και κατά πεπλεγμένα πολυπαραγοντικό τρόπο, όχι μόνο από τις σχέσεις παραγωγής αλλά και από τις παραγωγικές δυνάμεις και το εποικοδόμημα.

Για την ακρίβεια, ωστόσο, η διαδικασία διαμόρφωσης του ύψους των τιμών στην αγορά είναι διαδικασία *κυκλικής* αιτιότητας, όπου, από τη μία πλευρά, οι τιμές των εμπορευμάτων προσδιορίζονται από τις εν λόγω ποσότητες χρηματικών κεφαλαίων και, από την άλλη πλευρά, αυτές οι ποσότητες χρηματικών κεφαλαίων προσδιορίζονται από την ομογενοποιηθείσα μέσω των χρηματικών τιμών των εμπορευμάτων (περιλαμβανομένης της τιμής της εργασιακής δύναμης) ολότητα σχέσεων παραγωγής–παραγωγικών δυνάμεων–εποικοδομήματος. Ακόμα και στην πλέον απλή-ιδεατή περίπτωση (βλέπε Sraffa, 1960, p. 6), αυτή η διαδικασία εμφανίζεται στη νόηση ως φαύλος κύκλος («οι τιμές προσδιορίζονται διά των τιμών» ή «ο προσδιορισμός των τιμών προϋποθέτει τον προσδιορισμό του ποσοστού κέρδους,

² Είναι δελεαστικό να γράφεται «λαμβάνει τη μορφή» ή «μεταμορφώνεται» ή «μεταστοιχειώνεται» (π.χ. «η εργασία σε χρηματικό κεφάλαιο» ή «οι συγκεκριμένες ιδιωτικές εργασίες σε αφηρημένη κοινωνική εργασία»): η σημαινόμενη διαδικασία υφίσταται μόνο στη νόηση. Στα προγενέστερα γραπτά μου δεν αντιπαρερχόμουν τη διαφορά ανάμεσα σε «λογικώς νέα» και «χρονικώς νέα» έννοια–είδος–μέγεθος και, έτσι, τηρούσα κάποια απόσταση (π.χ. Μαριόλης, 1998, σσ. 74–80, και Mariolis, 2021a, p. 246). Τελικά, όμως, δεν το απέφευγα πλήρως.

και αντιστρόφως») και, έτσι, έχει οδηγήσει τις παραδοσιακές θεωρίες των τιμών–κατανομής εισοδήματος σε εγγενείς αντιφάσεις και αδιέξοδα (περιλαμβανομένης εκείνης του Μαρξ, [1894] 1978, Τμήμα Δεύτερο). Το έχον ένα βαθμό ελευθερίας γενικό σύστημα τιμών–μεταβλητών κατανομής εισοδήματος (ποσοστά κέρδους και μισθού) του Staffa (1960, Part II) και η επίλυσή του, μέσω του μαθηματικού «θεωρήματος του σταθερού σημείου (*fixed-point theorem*)», ως προς το ποσοστό μισθού ή, εναλλακτικά, ως προς το ποσοστό κέρδους (όπου, όπως αποδεικνύεται, ένα εξ αυτών είναι, κατ’ ανάγκη, η εξωγενώς δεδομένη μεταβλητή του συστήματος), συνιστούν την υπέρβαση του «φαύλου κύκλου» στο πεδίο της θεωρίας. Και η στον πραγματικό κόσμο ύπαρξη χρηματικών τιμών προσφέρει την έμπρακτη απόδειξη ότι η εν λόγω διαδικασία κυκλικής αιτιότητας είναι, σε αυτόν τον κόσμο, όχι μόνο πεπερασμένη αλλά και πλήρης.

Βάσει όλων αυτών έπονται, λοιπόν, τα εξής:

3.3.1. Οι εκάστοτε ισχύουσες στην αγορά χρηματικές τιμές συνιστούν την υποδήλωση του *τετελεσμένου* γεγονότος ότι:

(i). Αφενός, σχέσεις παραγωγής–παραγωγικές δυνάμεις–εποικοδόμημα, οι οποίες καταρχάς εμφανίζονται στη νόηση – μόνο – ως πολυπαραγοντικό σύστημα προσδιορισμού του ύψους των τιμών, υφίστανται, στην πραγματικότητα, ως μονοδιάστατη ολότητα, η οποία εκφράστηκε σε ένα ομοιογενές αντικείμενο ή «χρήμα». Εάν δεν υφίσταντο ως μονοδιάστατη ολότητα, τότε δεν θα ήταν δυνατό να εκφραστούν σε ένα ομοιογενές αντικείμενο ή «χρήμα».

(ii). Αφετέρου, κάποιο ομοιογενές αντικείμενο, το οποίο δύναται όχι μόνο να είναι ή να μην είναι εμπόρευμα (π.χ. χρυσός έναντι κομματιών χαρτιού ή ψηφίων σε ηλεκτρονικό υπολογιστή) αλλά ούτε καν υλικό αντικείμενο (το «διεθνές χρήμα» υφίσταται μόνο ιδεατά, μέσω των αγοραίων συναλλαγματικών ισοτιμιών), αποτέλεσε μέσο έκφρασης της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας και, έτσι, παρουσιάστηκε ως μέτρο της σχέσης ανταλλακτικής ισοδυναμίας των εμπορευμάτων ή «χρήμα».

Ωστε, οι αγοραίες τιμές είναι τα χρηματικά απεικασματα της μονοδιάστατης ολότητας σχέσεων παραγωγής–παραγωγικών δυνάμεων–εποικοδομήματος, και αυτή η ολότητα είναι η αφηρημένη κοινωνική εργασία, η οποία εμφανίζεται ως «χρήμα».

3.3.2. Το «χρήμα» δεν είναι το πραγματικό μέτρο της ανταλλακτικής ισοδυναμίας των εμπορευμάτων αλλά η μορφή εμφάνισης αυτού του μέτρου, η μορφή εμφάνισης της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας. Εάν το «χρήμα» ήταν το πραγματικό μέτρο,

τότε, αμετάβλητου του «χρήματος», δεν θα ήταν δυνατό να μεταβάλλονται οι λόγοι των τιμών (σχετικές τιμές) των εμπορευμάτων συνεπεία μεταβολών – για παράδειγμα – στις τεχνικές συνθήκες παραγωγής (στοιχείο των παραγωγικών δυνάμεων) ή σε στοιχεία του εποικοδομήματος (π.χ. καταναλωτικές προτιμήσεις απορρέουσες από ήθη, έθιμα, ιδεολογικές, θρησκευτικές και άλλες συναφείς αντιλήψεις).³ Αλλά, στη γενική περίπτωση, οι σχετικές τιμές όντως μεταβάλλονται συνεπεία τέτοιων μεταβολών και, άρα, το «χρήμα» δεν είναι το πραγματικό μέτρο της ανταλλακτικής ισοδυναμίας των εμπορευμάτων.

3.3.3. Το εισόδημα της τάξης των κεφαλαιοκρατών (κέρδος), παρουσιάζεται ως ο ρυθμός αυτο-μεγέθυνσης ενός – καθαυτό – αδρανούς πράγματος: του απαιτηθέντος για την παραγωγή του ακαθάριστου προϊόντος χρηματικού κεφαλαίου. Όμως, το κέρδος είναι ίσο με το μηδέν (είναι θετικό) όταν και μόνο όταν:

- (i) η τάξη των προλετάρων δύναται (δεν δύναται) να αγοράσει με το εισόδημά της, δηλαδή το μισθό, το σύνολο των παραχθέντων με το ξόδεμα της εργασιακής δύναμής της εμπορευμάτων, δηλαδή το καθαρό προϊόν ή, ισοδυνάμως,
- (ii) η όντως πωληθείσα από την τάξη των προλετάρων ποσότητα εργασιακής δύναμης είναι ίση με (είναι μικρότερη από) εκείνη την ποσότητα εργασιακής δύναμης, την οποία θα έπρεπε να πωλήσει ούτως ώστε να δύναται, δεδομένης της αγοραίας τιμής μίας (1) μονάδας εργασιακής δύναμης, να αγοράσει με το μισθό της το καθαρό προϊόν ή, ισοδυνάμως,
- (iii) η αγοραία τιμή του ανά μονάδα ξοδευθείσας εργασιακής δύναμης παραχθέντος καθαρού προϊόντος είναι ίση με (είναι μεγαλύτερη από) την αγοραία τιμή μίας (1) μονάδας εργασιακής δύναμης.

Επομένως, στην πραγματικότητα, το θετικό κέρδος είναι απλήρωτη αφηρημένη κοινωνική εργασία και, άρα, προϊόν της ταξικής εκμετάλλευσης των προλετάρων από τους κεφαλαιοκράτες. Από την άλλη πλευρά, ο μισθός είναι, στην πραγματικότητα, το πληρωμένο τμήμα της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας, η οποία

³ Χάρη απλούστευσης, αρκεί να υποθέσουμε, εδώ, ότι η «καταναλωτική ζήτηση», δηλαδή οι αναλογίες στις οποίες ζητούνται τα εμπορεύματα για τελική κατανάλωση, είναι διαταξικά ενιαία και εξαρτάται μόνο από τις σχετικές τιμές των εμπορευμάτων και από παραμέτρους εκφράζουσες τις καταναλωτικές προτιμήσεις της κοινωνίας. Έτσι, «μεταβολή στις καταναλωτικές προτιμήσεις» σημαίνει μεταβολή αυτών των παραμέτρων, η οποία οδηγεί, επομένως, σε μεταβολή των συναρτήσεων ανάμεσα στις αναλογίες ζήτησης των εμπορευμάτων για τελική κατανάλωση και στις σχετικές τιμές τους ή, αλλιώς, σε μεταβολή των «καμπυλών σχετικής καταναλωτικής ζήτησης». Ακόμα και με αμετάβλητο το ποσοστό κέρδους, η εν λόγω μεταβολή οδηγεί, στη γενική περίπτωση, σε μεταβολή των αγοραίων σχετικών τιμών των εμπορευμάτων, ανεξαρτήτως του εάν οδηγεί και σε μεταβολή των χρησιμοποιούμενων μεθόδων παραγωγής (Sraffa, 1960, Part III).

παρήγαγε το καθαρό προϊόν, ενώ εμφανίζεται ως «η τιμή της εργασίας» (κάτι που – εν τέλει – δεν σημαίνει παρά «η αφηρημένη κοινωνική εργασία της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας» ή, αλλιώς, «η αξία της αξίας», και αυτές οι εκφράσεις είναι τόσο παράλογες όσο και η έκφραση «ο κίτρινος λογάριθμος» – Μαρξ, [1894] 1978, σελ. 1005, και Engels, [1878] 1977, p. 130).

3.3.4. Ακριβώς επειδή τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται ως προϊόντα χρηματικών κεφαλαίων, οι εργασιακές αξίες των εμπορευμάτων δεν είναι οι «ενσωματωμένες–αποκρυσταλλωμένες» σε αυτά ποσότητες εργασίας, αλλά οι ποσότητες αφηρημένης κοινωνικής εργασίας, οι οποίες απαιτήθηκαν συνολικά, άμεσα και έμμεσα, για την παραγωγή τους. Άρα, οι εργασιακές αξίες των εμπορευμάτων (περιλαμβανομένης της εργασιακής αξίας της εργασιακής δύναμης) διαπιστώνονται από και ισούνται με τις διαμορφωθείσες στην αγορά τιμές τους και, κατά συνέπεια, η απλήρωτη αφηρημένη κοινωνική εργασία (ή, αλλιώς, υπερεργασία-υπεραξία) διαπιστώνεται από και ισούται με το πραγματοποιηθέν στην αγορά κέρδος. Όχι αντιστρόφως. Επομένως, το ποσοστό εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης (ή ποσοστό υπεραξίας) διαπιστώνεται από τον διαμορφθέντα στην αγορά λόγο κερδών–μισθών, και αυτός ο λόγος είναι, ταυτοχρόνως, ο – μοναδικός ισχύον – δείκτης κατανομής της απαιτηθείσας για την παραγωγή του καθαρού προϊόντος αφηρημένης κοινωνικής εργασίας σε απλήρωτη–πληρωμένη εργασία.⁴

Τέλος, το ύψος του ποσοστού εκμετάλλευσης (και, κατ' επέκταση, του ποσοστού κέρδους) συναρτάται με τη χρονική διάρκεια της εργάσιμης μέρας, την ένταση της εργασίας, το σύστημα αμοιβών, επιβραβεύσεων και ποινών, και τα συστήματα διοίκησης, οργάνωσης και ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας – και όλες αυτές οι παράμετροι αποτελούν μόνιμες εστίες διενέξεων και διαπραγματεύσεων, τόσο κεκαλυμμένων όσο και ανοικτών, μεταξύ κεφαλαιοκρατών–προλετάρων (βλέπε

⁴ Σύμφωνα με ό,τι γνωρίζω, αυτά υποστηρίχθηκαν κατά πρώτον στο Μαριόλης (1998). Βρίσκονται σε ασυμφωνία, κατά κανόνα, με το *Κεφάλαιο*, αλλά μάλλον όχι (ή όχι κατ' ανάγκη), όπως αργότερα συνειδητοποίησα, με τα εκτεθέντα στο Engels ([1878] 1977, pp. 372–373), βιβλίο το οποίο γράφτηκε, ως γνωστόν, σε στενή επικοινωνία με τον Marx. Για πρόσφατη σύνοψη και περαιτέρω ανάπτυξη της θέσης μου, σε συνδυασμό με τα προαναφερθέντα (και όχι μόνο) ευρήματα των Sraffa και Steedman, βλέπε Mariolis (2021a). Προφανώς, η προαναφερθείσα (Ενότητα 1 του παρόντος) ποσοτική διαφορά μεταξύ των δύο ποσοστών εκμετάλλευσης ανάγεται, σε συμφωνία με τις εξισώσεις της «Ειδικής Σχετικότητας», σε διαφορά στην υπολογισθείσα χρονική διάρκεια εκτέλεσης των εργασιών: μετρούμενη από τη Γη, αυτή η διάρκεια είναι, περίπου, 9.24 ώρες, ενώ η ποσοτική διαφορά θα ήταν μηδενική σε έναν κόσμο όπου το αντίστροφο της ταχύτητας του φωτός στο «κενό» θα ήταν ίσο με μηδέν (στον δικό μας κόσμο είναι της τάξης του $(1/3) \times 10^{-5}$ χιλιόμετρα ανά δευτερόλεπτο).

Κοσμετάτος, 1991, Κεφ. 3–4, Μαρξ, [1867] 1978, Μέρη Τρίτο έως και Έκτο, ιδίως, Κεφ. 8, 13, 15 και 18–20, και Steedman, 1977, Chap. 6 και pp. 175–178).

3.3.5. Δεν λαμβάνει χώρα κάποια διαδικασία «αλλοτρίωσης ή αποξένωσης του εργαζόμενου από το προϊόν του ή του ανθρώπου από τον άνθρωπο» ή και «από την ουσία ή φύση του ανθρώπου ή του ανθρώπινου είδους» κ.λπ.. Κατά βάση, κάθε απόφαση περί «αλλοτρίωσης ή αποξένωσης» παράγεται είτε βάσει εσφαλμένων κρίσεων (π.χ. είναι εσφαλμένο ότι τα – πλην της εργασιακής δύναμης – παραχθέντα εμπορεύματα ανήκουν «στον/στους εργαζόμενο/ους», διότι ανήκουν στους κεφαλαιοκράτες) είτε μέσω αντιπαραβολής προτάσεων για το «τι συμβαίνει» με προτάσεις για το «τι θα μπορούσε ή θα έπρεπε να συμβαίνει» και, εν συνεχεία, αξιολόγησης του «τι συμβαίνει» με κριτήριο το «τι θα μπορούσε ή θα έπρεπε να συμβαίνει». Όχι σπάνια, παραγνωρίζεται, επιπλέον, ότι η συγκρότηση προτάσεων για το τι «θα μπορούσε ή θα έπρεπε να συμβαίνει» είναι και αυτή ιστορικο-κοινωνικό προϊόν του τι «συμβαίνει».

3.4. Η κατά Marx «θρησκεία της καθημερινής ζωής» περιλαμβάνει προτάσεις όπως οι ακόλουθες: «Το πετρέλαιο/χρηματιστήριο ανέβηκε/έπεσε», «Οι χρυσές μετοχές με κέρδη άνω του 200% είναι: ...», «Στις κρίσεις, οι επενδυτές στρέφονται [ή βρίσκουν καταφύγιο] στο χρυσό», «Το χρήμα γεννάει χρήμα», «Κανείς δεν πλούτισε δουλεύοντας [ή με το σταυρό στο χέρι]», «Η προσφορά μου στην επιχείρηση δεν αναγνωρίζεται – θα ζητήσω αύξηση», «Η ανατίμηση του ελβετικού φράγκου τον οδήγησε στη χρεοκοπία», «Βουνό ή θάλασσα; Βρήκα προσφορές στην ίδια τιμή», «Η φίλη μου δεν εργάζεται – είναι εισοδηματίας» κ.ά..

Τι αποκαλύπτουν αυτές οι προτάσεις; Χωρίς να είναι γλωσσικές παραδρομές, αποκαλύπτουν, δεδομένης της ανάλυσης του Marx, ότι τα κοινωνικά υποκείμενα δεν αντιλαμβάνονται την τιμή, το χρήμα, το κέρδος κ.λπ. ως μορφές εμφάνισης και, ταυτοχρόνως, συγκάλυψης της κεφαλαιακής σχέσης και, κατ' επέκταση, της ολότητας σχέσεων παραγωγής–παραγωγικών δυνάμεων–εποικοδομήματος. Τα αντιλαμβάνονται μάλλον ως εγγενείς ιδιότητες πραγμάτων και προσώπων και, περαιτέρω, ως μη-στατικές σχέσεις, διαφανείς και, ταυτοχρόνως, αδιαφανείς, μεταξύ – πρωτίστως – πραγμάτων, από τις οποίες καθορίζονται οι σχέσεις, (αντι-)δράσεις και τύχες προσώπων.

Αυτή η αναπόφευκτη, έχουσα βαθιά ρίζα στην ίδια την κεφαλαιοκρατική πραγματικότητα, διαδικασία πολιτικής αντιστροφής, όπου, τελικά, τα κοινωνικά

υποκείμενα εμφανίζονται ως αντιδρώντα πράγματα, ενώ πράγματα εμφανίζονται ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα, καθιερώθηκε να αποκαλείται, από τον Marx και μετά, και όχι μόνο από – συνεπείς ή μη – μαθητές του, «πραγμοποίηση» (για τον όρο, βλέπε το Παράρτημα I, στο τέλος του παρόντος κειμένου). Ειδικότερα, τώρα, η δημιουργία της αντίληψης ότι (i) η χρηματική τιμή ορισμένης ποσότητας «πετρελαίου» ή «έκτασης γης» είναι κάτι σαν φυσική ιδιότητά της, όπως, για παράδειγμα, ο όγκος ή το εμβαδόν της, αντιστοίχως, (ii) ένα ιδιαίτερο, αισθητό αλλά και υπεραισθητό, αντικείμενο, το «χρήμα», έχει την εγγενή ιδιότητα να αποτελεί μέτρο της προαναφερθείσας οιονεί-φυσικής ιδιότητας των εμπορευμάτων και, άρα, της ανταλλακτικής ισοδυναμίας τους, και (iii) το χρηματικό κεφάλαιο έχει την εγγενή ιδιότητα να αποφέρει εισόδημα (κέρδος) στους ιδιοκτήτες του, αποτελούν τις βασικές εκδοχές της «πραγμοποίησης των σχέσεων παραγωγής», και αποκαλούνται, από τον Marx, «φετιχισμός του εμπορεύματος, του χρήματος, και του χρηματικού κεφαλαίου», αντιστοίχως. Ο «φετιχισμός του χρηματικού κεφαλαίου» αποτελεί, ωστόσο, την πλέον σημαίνουσα εκδοχή «φετιχισμού», ο οποίος φτάνει στο έσχατο όριό του με την περίπτωση του πιστωτικού-τοκοφόρου κεφαλαίου, όπου το χρήμα γεννάει (τίκτει) εισόδημα (τον τόκο) με επιταχυνόμενους ρυθμούς ή, με άλλα λόγια, ο τόκος εμφανίζεται «*als Frucht neben ihrer Mutter, bevor diese geschwängert war*» (Μαρξ, 1987, σελ. 144). Έτσι, ο Marx ([1863] 1971, p. 455) αποκαλεί το τοκοφόρο κεφάλαιο «τέλειο [ή υπέρτατο] αυτόματο φετίχ».⁵

3.5. Όστε, η «πραγμοποίηση», γενικά, και ο «φετιχισμός του χρηματικού κεφαλαίου», ειδικότερα, καθορίζουν τις μορφές συνείδησης, οι οποίες αναπτύσσονται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Όπως, σαν να λέμε, στο πλατωνικό σπήλαιο των σκιών και των ειδώλων (*Πολιτεία*, Βιβλίο Ζ) ή με την πυθαγόρεια «μουσική των πλανητών»,⁶ πρόκειται για «ψευδή» συνείδηση, η οποία δεν έρχεται, εντούτοις, σε

⁵ Ίδια διατύπωση βρίσκεται στο Μαρξ ([1894] 1978, σελ. 494). Εν γένει, ο «φετιχισμός του εμπορεύματος και του χρήματος» δεν αντιστοιχεί μόνο στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής αλλά σε κάθε τρόπο παραγωγής εμπορευμάτων (Μαρξ, [1867] 1978, Μέρος Πρώτο). Το με ποιες μορφές και σε ποιο βαθμό, επομένως, αντιστοιχούσε στην Ε.Σ.Σ.Δ. (και στις συναφείς κοινωνίες-οικονομίες, του τότε και του σήμερα) είναι διακριτό, ιστορικά συγκεκριμένο ζήτημα, στο οποίο δεν έχει νόημα, λοιπόν, να δίνονται αφηρημένες απαντήσεις: στο Στάλιν ([1952] 1977), στα εγχειρίδια του Ινστιτούτου Οικονομίας ([1954] 1961, σσ. 514–515 και Κεφ. 31 και 39–42) και του Ινστιτούτου Φιλοσοφίας ([1960] 1961, σσ. 586–592) της Ακαδημίας Επιστημών της Ε.Σ.Σ.Δ., και στο Xue (1986) εντοπίζονται ενδιαφέρουσες υποδείξεις και νύξεις.

⁶ Μουσική η οποία, όπως παρατηρεί ο Αριστοτέλης (1995, σελ. 173), για λογαριασμό των πυθαγορείων, είναι μαζί μας από τη γέννησή μας και, κατά συνέπεια, δεν διακρίνεται από τη σιγή. Διότι ο ήχος και η σιγή γίνονται αντιληπτά εξ αντιθέσεως και, επομένως, οι άνθρωποι μοιάζουν με τον

σύγκρουση με την ίδια την κεφαλαιοκρατική πραγματικότητα, αλλά αποτελεί έγκυρο όρο (αντι-)δράσης των κοινωνικών υποκειμένων εντός αυτής της πραγματικότητας. Επομένως, αυτή η «ψευδής» συνείδηση οδηγεί, με τη σειρά της, στην αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης επί της οποίας αναπτύχθηκε.⁷ Έτσι, «κοινωνικό είναι» και «ψευδής» συνείδηση αλληλεπιδρούν, αλλά η ανάλυση του Marx υπερβαίνει εκείνο το «σημείο», το οποίο ο Georgi Plekhanov πολύ εύστοχα – γενικά – αποκαλούσε «νεκρό σημείο του συστήματος αλληλεπιδράσεων», οδηγώντας στον προσδιορισμό της κεφαλαιακής σχέσης ως του βασικού πόλου των υφιστάμενων αλληλεπιδράσεων.

3.6. Από την άλλη πλευρά, στην *παρούσα* βαθμίδα της μαρξικής ανάλυσης αντιστοιχούν ταξικές αντιθέσεις, αλλά μόνο με τη μορφή (και βάσει αντιστοίχων αντιλήψεων) διαταξικών (εντός και εκτός εργασιακής διαδικασίας) και ενδοταξικών ανταγωνισμών για ανακατανομές του κοινωνικού εισοδήματος, στο πλαίσιο των οποίων, επίσης, το κέρδος νοείται ως προϊόν επιτήδειων δοσοληψιών, αποτέλεσμα «φτηνής αγοράς–ακριβής πώλησης», και η ταξική εκμετάλλευση ως «αδικία», «απανθρωπιά», «κλοπή» κ.λπ.⁸ Έτσι, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται στην/στον παρατηρητή ως αυτο-συνεπές, οικονομολογικά και κοινωνιολογικά, σύστημα, ικανό για συνεχή αυτο-μεγέθυνση μέσω της επισώρευσης κέρδους.⁹ Κατά τον Διαλεκτικό–Ιστορικό Υλισμό, μόνο η περαιτέρω διερεύνηση της «διαδικασίας παραγωγής του κεφαλαίου» (1ος Τόμος του *Κεφάλαιο*), της «διαδικασίας κυκλοφορίας του κεφαλαίου» (2ος Τόμος του *Κεφάλαιο*) και, τέλος, «της ενότητας αυτών των διαδικασιών» (3ος Τόμος του *Κεφάλαιο*) δύναται να

χαλκούργο, του οποίου τα αυτιά συνηθίζουν, με τον καιρό, και δεν ακούνε πλέον τους ήχους της κατεργασίας του χαλκού.

⁷ Σχετικά, βλέπε, επίσης, Ένγκελς (1893, σελ. 584), και Λένιν (1909, σσ. 348–349 και 351–352). Για μία συνοπτική σημείωση επί της «πραγμοποίησης» στην (της) Πολιτική(ς) Οικονομία(ς), βλέπε το Παράρτημα II του παρόντος.

⁸ Ο προαναφερθείς, κατ' ανάγκη υφιστάμενος, βαθμός ελευθερίας του συστήματος του Sraffa φωτίζει τα πραγματικά όρια των υποκειμένων αντιλήψεων περί ανταγωνιστικών ανακατανομών του κοινωνικού εισοδήματος (ειδικότερα, βλέπε Sraffa, 1960, pp. 9–11, και Steedman, 1977, pp. 99–103 και 180–181). Ως απρόσμενο, σε όρους «κοινής λογικής», το καλύτερο παράδειγμα είναι μάλλον το εξής: Η *a priori* μη-αποκλειόμενη περίπτωση ταυτόχρονης αύξησης των ποσοστών μισθού και κέρδους (Ενότητα 2 του παρόντος) αποδεικνύει ότι αυτές οι αντιλήψεις δύνανται να είναι ψευδείς και, ταυτοχρόνως, αληθείς. Ψευδείς, διότι αυξάνονται και οι δύο βασικές μεταβλητές της εισοδηματικής κατανομής, και αληθείς, διότι, ακόμα και σε αυτή την περίπτωση, ο συνολικός μισθός αυξάνεται ενώ το συνολικό κέρδος μειώνεται (αναλυτικά για την εν λόγω περίπτωση και τις συνέπειές της για την παραδοσιακή Πολιτική Οικονομία, βλέπε Mariolis, 2021b).

⁹ Κατά τον Μπουχάριν ([1921] χ.χ., σσ. 303–312) ο «κεντρικός πυρήνας» της προσιδιάζουσας στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής «αντίληψης του κόσμου» συγκροτείται από τη συγχώνευση δύο «αρχών»: του φετιχισμού του εμπορεύματος–χρήματος–κεφαλαίου και εκείνου του «πνεύματος» ιεράρχησης και διαβάθμισης, το οποίο εκπηγάει από τον κατ' ανάγκη δεσποτικό χαρακτήρα της διεύθυνσης της εργασιακής διαδικασίας (βλέπε την τελευταία παράγραφο της Ενότητας 3.3.4 του παρόντος κειμένου).

αποκαλύψει την πολιική αντίθεση, η οποία διέπει, στην πραγματικότητα, αυτό το σύστημα, την πηγή των κρισιακών φαινομένων του και, ταυτοχρόνως, της τελικής αυτο-αναίρεσής του. Πρόκειται για την εκφραζόμενη στην οικονομική–ιδεολογική–πολιτική ταξική πάλη προλεταριάτου–κεφαλαιοκρατών αντίθεση ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και στην ιδιωτική κερδοσκοπική ιδιοποίηση των προϊόντων της παραγωγής. Δηλαδή, για την προσιδιάζουσα στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής περίπτωση γενικής αντίθεσης (χαρακτηρίζουσα κάθε τρόπο παραγωγής και, άρα, την ιστορική αυτο-αναίρεση και διαδοχή των τρόπων παραγωγής) ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και στις σχέσεις παραγωγής (Μαρξ, [1859] 2010, σσ. 19–21, Μαρξ, [1867] 1978, σσ. 787–788, και Engels, [1878] 1977, pp. 334–335).

4. Η Φετιχοποίηση του Μη-Κεφαλαιοκρατικού Φετιχισμού

Στο πειραματικό, «μετεστραμμένο (*détourné*)», μυθιστόρημα της Michèle Bernstein, *Όλα τα Άλογα του Βασιλιά* (1960), διαβάζουμε:

- «– Με τι ασχολείσαι ακριβώς; Δεν έχω καταλάβει ακόμη.
– Με την πραγματοποίηση, απάντησε ο Ζιλ.
– Πρόκειται για πολύ σοβαρή μελέτη, πρόσθεσα.
– Πράγματι, είπε αυτός.
– Καταλαβαίνω, παρατήρησε η Κάρολ με θαυμασμό. Είναι μία δουλειά πολύ σοβαρή, με βαριά βιβλία και πολλά χαρτιά πάνω σ’ ένα μεγάλο τραπέζι.
– Όχι, λέει ο Ζιλ. Κάνω βόλτες. Περιπλανιέμαι. Κυρίως, περιπλανιέμαι.»

Δεν θα πρέπει να διαφεύγει ότι μάλλον όλοι όσοι δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη διαδικασία της «πραγμοποίησης», έχουν δύο γνωρίσματα:

- (i). Δεν εστιάζουν στο «φετιχισμό του χρηματικού κεφαλαίου» αλλά σε εκείνον του εμπορεύματος–χρήματος σε μη-κεφαλαιοκρατικούς ή, για την ακρίβεια, εξω-ιστορικούς τρόπους παραγωγής και, κατά συνέπεια, στον «*Άνθρωπο*» και όχι στην εκμετάλλευση του προλεταριάτου και στις απορρέουσες, άμεσα και έμμεσα, ταξικές αντιθέσεις.
- (ii). Ακόμα και όταν δεν απορρίπτουν τον Ιστορικό Υλισμό, απορρίπτουν, στον έναν ή άλλο βαθμό, το Διαλεκτικό Υλισμό και ακολουθούν, ρητώς ή αρρήτως, άλλες Σχολές, όπως, κατά βάση: Αριστερός Χεγκελιανισμός, Ενορατισμός, Εμπειριοκριτικισμός, Νεο-Καντιανισμός, Υπαρξισμός, και Φαινομενολογία.

Ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα ακόλουθα: Το 1918, ένα έτος μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, ο Kazimir Malevich, οδήγησε τη ζωγραφική του στο έσχατο όριο της μη-αναπαράστασης. Δημιούργησε το «Λευκό Τετράγωνο σε Λευκό Φόντο», διακηρύσσοντας: «Το μαύρο τετράγωνο καθόρισε την οικονομία, που εισήγαγα ως πέμπτη διάσταση στην τέχνη. Το κόκκινο τετράγωνο είναι το έμβλημα της επανάστασης, και το λευκό τετράγωνο συμβολίζει την καθαρή δράση. Σύντροφοι εγερθείτε, ελευθερώστε τους εαυτούς σας από την τυραννία των αντικειμένων». Από τη βαθιά και εκτενή ανάλυση του György Lukács για την «πραγμοποίηση» και τη συνείδηση του προλεταριάτου απουσίαζε, επί της ουσίας, η ταξική εκμετάλλευση, η απλήρωτη εργασία, το κέρδος. Κατά μήκος της δεκαετίας του 1920, ο Isaak Illich Rubin έδωσε λαμπρές σελίδες για την εμπορευματική παραγωγή, αλλά όχι για την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, την υπεραξία, τη θεωρία των οικονομικών κρίσεων, τον μονοπωλιακό ανταγωνισμό-ιμπεριαλισμό, τα οικονομολογικά ζητήματα της «οικοδόμησης του σοσιαλισμού». Στα τέλη της δεκαετίας του 1930, ο Ezra Pound κατέληξε στο πόρισμα ότι, στη σύγχρονη εποχή, είναι αδύνατο να γραφεί Ποίηση, εάν δεν γίνει πρώτα κατανοητή η φύση του Χρήματος. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1940, ο Joseph Gabel επιχείρησε να συσχετίσει ορισμένες μορφές σχιζοφρένειας με τη διαδικασία «πραγμοποίησης», και υποστήριξε ότι, από αυτή την οπτική γωνία, η σχιζοφρένεια εμφανίζεται να συνιστά ατομική μορφή «ψευδούς» συνείδησης. Στο τέλος της δεκαετίας του 1950, ο Lucien Goldmann παρατήρησε ότι η ανάλυση της «πραγμοποίησης» βρήκε την καθαρότερη λογοτεχνική έκφρασή της στο λεγόμενο «Νέο Μυθιστόρημα (*Nouveau Roman*)», το οποίο είναι «αληθινό πρωτόκολλο της πραγμοποίησης ενός κόσμου όπου μόνο τα πράγματα δρουν, όπου ο ανθρώπινος χρόνος έχει εξαφανιστεί και ο ίδιος ο άνθρωπος γίνεται απλός θεατής υποβιβασμένος στην πιο αφηρημένη κατάσταση: ένα μάτι που βλέπει και καταγράφει.». Τέλος, ο Guy Debord, στην κινηματογραφική ταινία του *Κριτική του Διαχωρισμού* (1961), διατύπωσε την άποψη ότι «το ζήτημα δεν είναι να διαπιστώσουμε ότι οι άνθρωποι ζουν περισσότερο ή λιγότερο φτωχά, αλλά ότι ζουν πάντα με έναν τρόπο που τους διαφεύγει», και στο βιβλίο του *Η Κοινωνία του Θεάματος* (1967) δήλωσε ότι «[ό]λη η ζωή των κοινωνιών, στις οποίες επικρατούν οι σύγχρονες συνθήκες παραγωγής, παρουσιάζεται ως μία τεράστια συσσώρευση θεαμάτων. [...] Το θέαμα δεν είναι ένα σύνολο εικόνων, αλλά μία κοινωνική σχέση ατόμων μεσολαβημένη από εικόνες. [...]

Είναι η αρχή του φετιχισμού του εμπορεύματος [...] η οποία ολοκληρώνεται απόλυτα μέσα στο θέαμα».

5. Ύπνωση

Ο Bertolt Brecht είχε επισημάνει: «Φαίνεται ότι όσο περισσότερο υποτάσσουμε τη φύση με την οργάνωση της εργασίας και τις μεγάλες ανακαλύψεις και εφευρέσεις, τόσο η ύπαρξή μας γίνεται πιο αβέβαιη. Αντί να κυριαρχούμε πάνω στα πράγματα, βρισκόμαστε κάτω από την κυριαρχία τους. Αλλά αυτό συμβαίνει γιατί ορισμένοι άνθρωποι, με τη μεσολάβηση των πραγμάτων, κυριαρχούν πάνω στους άλλους ανθρώπους. Δεν θα απελευθερωθούμε από τις φυσικές δυνάμεις, αν πριν δεν απελευθερωθούμε από τη βία των ανθρώπων. Αν θέλουμε να επωφεληθούμε, ως ανθρώπινο είδος, από τη γνώση μας της φύσης πρέπει να προσθέσουμε σε αυτή τη γνώση μας τη γνώση της ανθρώπινης κοινωνίας.» (*The Messingkauf Dialogues*, 1939–1940). Είκοσι χρόνια μετά, ο Mark Moisevich Rosenthal υποστήριζε ότι «οι δύο επαναστάσεις του πρώτου μισού του 20ου αιώνα [η επανάσταση στη Φυσική και η Οκτωβριανή Επανάσταση] συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους. [...] Η Φυσική πλούτισε την ανθρωπότητα με πάρα πολλές έννοιες [...] καινούργια «σημεία κόμβοι» της γνώσης και της πραχτικής, χωρίς τα οποία είναι ακατανόητη η σύγχρονη αντίληψη για τη Φύση. [...] Οι έννοιες όπως Σοβιέτ, [...] σοσιαλιστική σχεδιοποίηση, σοσιαλιστική άμιλλα κ.λπ. εκφράζουν τις νέες γνώσεις του ανθρώπου για τις νομοτέλειες του επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας και τους τρόπους διαμόρφωσης νέων κοινωνικών σχέσεων. Σ' αυτές είναι ενσωματωμένη η πλουσιότερη πείρα της νέας ιστορικής εποχής, την οποία χωρίς αυτές τις έννοιες είναι αδύνατο να την κατανοήσουμε, όπως χωρίς τις καινούργιες έννοιες της Φυσικής είναι ακατανόητη η σύγχρονη επιστήμη για τη Φύση. [...] Ο σοσιαλισμός είναι μορφή κοινωνικής ζωής που μπορεί να αξιοποιεί οποιαδήποτε επιστημονική κατάκτηση για τα συμφέροντα της ανθρωπότητας. Με τη σειρά της η επιστήμη βρίσκεται στη σοσιαλιστική οργάνωση της κοινωνίας τη μορφή που της δημιουργεί απεριόριστες δυνατότητες ανάπτυξης.» (Ρόζενταλ, [1960] 1962, σσ. 216–217).

Μιλώντας για τον δυναστευόμενο από τα πράγματα Άνθρωπο, για την Ανθρωπότητα δεσμώτη του εαυτού της, «εξαφανίζονται» οι κοινωνικές τάξεις. Κλείνοντας μάτια ή, για την ακρίβεια, σφραγίζοντας στόματα με το *Iron Heel*, «εξαφανίζονται» τα επαναστατικά για το σύνολο της Διατηρητικής Πολιτικής

Οικονομίας ευρήματα του Sraffa και της Σχολής του. Και αξιώνοντας το αντίστροφο της ταχύτητας του φωτός να ισούται με το μηδέν, «εξαφανίζεται» η απόκλιση μεταξύ των μαρξικών ποσοστών εκμετάλλευσης, τα οποία υπολόγισαν οι δύο ομάδες οικονομολόγων, στο διαστημόπλοιο και στη Γη.

Η ησυχία επανέρχεται στο «νεο-πλατωνικό» σπήλαιο των κεφαλαιοκρατικών σκιών και ειδώλων. Κατά τον Marx, ο μαρξισμός-φετίχ δεν είναι ο ταραχοποιός αλλά «εξ Αριστερών» φύλακας του προλεταριακού ύπνου.

Παράρτημα Ι. Για τον Όρο «Πραγμοποίηση»

Στο *Das Kapital* δεν εμφανίζεται ένας όρος αλλά δύο: «*Versachlichung*» και «*Verdinglichung*», ήτοι «*Versachlichung der Personen* [ή, σε άλλο σημείο] *der Produktionsverhältnisse*» (στον 1ο και στον 3ο Τόμο) και «*Verdinglichung der gesellschaftlichen Verhältnisse* [ή, σε άλλο σημείο] *der gesellschaftlichen Produktionsbestimmungen*» (στον 3ο Τόμο). Αυτοί οι δύο όροι, οι οποίοι έχουν αποδοθεί, από ορισμένους ερμηνευτές, στην αγγλική ως «*reification*» και «*thingification*», αντιστοίχως, προέρχονται από τις γερμανικές λέξεις «*Sache*» και «*Ding*», αντιστοίχως, οι οποίες δηλώνουν «πράγμα», αλλά έχουν διαφορετικές σημασίες. Για παράδειγμα, ο Tairako (2017, π. 1), ο οποίος πραγματεύεται το ζήτημα *σε σχέση* με τους εν λόγω μαρξικούς όρους, σημειώνει ότι η λέξη «*Sache*» δηλώνει ως «πράγμα» κάτι το οποίο αντιπροσωπεύει κοινωνικές σχέσεις και οφείλει την ύπαρξή του σε αυτές (π.χ. «αντές οι δουλειές δεν είναι δική μου υπόθεση [= *Sache*]»), ενώ η λέξη «*Ding*» δηλώνει ένα φυσικό ή υλικό πράγμα.

Οι όροι «*Versachlichung*» και «*Verdinglichung*» δεν εμφανίζονται στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* (Marx, 1844), για τα οποία πολλά έχουν γραφεί χωρίς, μάλιστα, να έχει πρώτα μελετηθεί η αποκαλυπτική εργασία αποκατάστασης του πρωτοτύπου από την Fay (1979), η οποία επισημαίνει ότι αυτό που διαβάζουμε, σε πολλά σημεία του δημοσιευμένου κειμένου, δεν εκείνο που όντως έγραψε ή υποστήριξε ο Marx (για παράδειγμα, οι πολλές δυσκολίες της αποκατάστασης, του «διαχωρισμού των προσωπικών απόψεων του Μαρξ από τις περιλήψεις και τα αποσπάσματά του [από κείμενα άλλων]»), τονίζεται και από την Sofya A. Yanovskaya, επιμελήτρια της έκδοσης του *Μαθηματικά Χειρόγραφα* του Marx – βλέπε Μαρξ, 1987, σελ. 37). Οι εν λόγω όροι δεν εμφανίζονται ούτε στα γραπτά του Georg Hegel, αν και έχει υποστηριχτεί ότι μπορούν να ανιχνευτούν εκεί ορισμένες καταβολές τους (βλέπε Han, 2020, Chap. 11).

Στη μετάφραση στην ελληνική, από τον Παναγιώτη Μαυρομάτη, ο όρος «*Versachlichung*» αποδίδεται ως «εμπραγμάτωση» (βλέπε Μαρξ, [1867] 1978, σελ. 126) αλλά και ως «υλοποίηση» (βλέπε ([1894] 1978, σσ. 495, 1019 και 1020), ενώ ο όρος «*Verdinglichung*» αποδίδεται ως «υλοποίηση» (βλέπε ([1894] 1978, σσ. 1019 και 1081). Στη μετάφραση στην αγγλική, των αντιστοίχων εκδόσεων του Ινστιτούτου Μαρξισμού–Λενινισμού της Ε.Σ.Σ.Δ., οι αποδόσεις είναι οι εξής: «*representation of persons by things*», «*objectification*», «*conversion of production relations* [ή, σε άλλο σημείο] *of social relations*] *into entities* [ή, αντιστοίχως,] *into things*]», και «*materialisation of the social features of production*» (τα ίδια ισχύουν, βασικά, για την αντίστοιχη, Σοβιετική, έκδοση του *Θεωρίες για την Υπεραξία*). Στη μετάφραση στην αγγλική, από τον Ben Fowkes (του 1ου Τόμου του *Κεφάλαιο* και του *Αποτελέσματα της Άμεσης Διαδικασίας Παραγωγής*) και από τον David Fernbach (του 3ου Τόμου του *Κεφάλαιο*), δεν εμφανίζεται ο όρος «*thingification*» αλλά οι όροι «*reification* (και *reified*)» (βλέπε Marx, 1982, pp. 209, υποσημείωση, 1054, και 1056, και Marx, 1991, pp. 969 και 1020) και «*objectification*» (βλέπε Marx, 1991, p. 516).

Η πορεία του όρου «πραγμοποίηση» στη μαρξιστική και μαρξίζουσα βιβλιογραφία καθορίστηκε από το έργο του György Lukács, στον οποίο θα αναφερθούμε και στη συνέχεια του παρόντος κειμένου (Ενότητα 4). Στο κομβικό δοκίμιό του «*Die Verdinglichung und das*

Bewußtsein des Proletariats (Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου)», ο Lukács (1923) χρησιμοποίησε τον όρο «*Verdinglichung*». Ωστόσο, σε δύο σημεία του δοκιμίου εμφανίζεται ο όρος «*Versachlichung*» (είτε μέσω ενός αποσπάσματος από τον 3ο Τόμο του *Κεφάλαιο*, το οποίο προαναφέραμε, είτε σε πρόταση του ίδιου του Lukács), ο οποίος στις ελληνικές μεταφράσεις του εν λόγω δοκιμίου έχει αποδοθεί είτε ως «αντικειμενοποίηση» αλλά και ως «εκπραγματισμός» (βλέπε Λούκατς, 1975, σσ. 162 και 262, αντιστοίχως) είτε ως «πραγματοποίηση» (βλέπε Λούκατς, 2006, σσ. 88 και 260, καθώς και στο «Γλωσσάρι», τη σελ. 364). Η απόδοση και των δύο όρων ως «*reification*» εμφανίζεται και στη μετάφραση στην αγγλική από τον Rodney Livingstone, αν και κατά την απόδοση του αποσπάσματος από τον 3ο Τόμο του *Κεφάλαιο* εμφανίζεται ο όρος «*objectification*» (βλέπε Lukács, 1971, pp. 94 και 176).

Επίσης, ο όρος «πραγματοποίηση» εμφανίζεται, όχι περιθωριακά, σε γραπτά εκπροσώπων (Rudolf Stolzmann, Alfred Amonn) της λεγομένης κοινωνικής κατεύθυνσης ή κοινωνικο-οργανικής Σχολής στην Πολιτική Οικονομία (αναπτύχθηκε στη Γερμανία, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, ως αντίθεση στον ατομοκεντρισμό της «Αυστριακής» Σχολής) και, εν συνεχεία, σε εκείνα διαφόρων φιλοσοφικο-κοινωνιολογικών κριτικών «της επιστήμης, τεχνολογίας, πολιτισμού, βιομηχανικής κοινωνίας» κ.λπ. (με κριτήριο την επίδρασή τους στη νεότερη εποχή μάλλον δεσπόζουν τα ονόματα των Martin Heidegger και Herbert Marcuse – δασκάλου και μαθητή, αντιστοίχως, για κάποια, έστω, χρονική περίοδο). Κατά τους συγγραφείς του εγχειριδίου Πολιτικής Οικονομίας του Ινστιτούτου Οικονομίας ([1954] 1961) της Ακαδημίας Επιστημών της Ε.Σ.Σ.Δ., οι εκπρόσωποι της ως άνω κοινωνικής κατεύθυνσης ή κοινωνικο-οργανικής Σχολής «φλυαρούσαν για κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων, έβλεπαν όμως τις σχέσεις αυτές ιδεαλιστικά, σα νομικές μορφές, στερημένες από κάθε υλικό περιεχόμενο. [...] Τα αντιδραστικά μυθεύματα της σχολής αυτής χρησίμευαν σαν ιδεολογικό όπλο για το φασισμό στη Γερμανία και στις άλλες αστικές χώρες.» (σελ. 391 – λάβε υπόψη και τα Στεφανίδης, 1949, σσ. 587–589, και Τσάκωνας, 1973, σσ. 134–136).

Εν κατακλείδι, η μελέτη της προέλευσης, πορείας και (κατα-)χρήσης του όρου «πραγματοποίηση» παρουσιάζει διακριτό (και ιδεολογικο-πολιτικό) ενδιαφέρον.

Παράρτημα II. «Πραγματοποίηση» και Πολιτική Οικονομία

Εάν δεχτούμε τη μαρξική ανάλυση, τότε οδηγούμαστε στη διαπίστωση ότι η «πραγματοποίηση» εκφράζεται μεν αλλά όχι με ενιαίο τρόπο σε διδασκαλίες επιμέρους Σχολών της Πολιτικής Οικονομίας. Για παράδειγμα, τόσο η νεοκλασική θεωρία περί «οριακής παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής» (Knut Wicksell, Philip Wicksteed, John Bates Clark) όσο και η «Αυστριακή» θεωρία περί «μέσης περιόδου παραγωγής» (Eugen von Böhm-Bawerk) δύνανται να θεωρηθούν ως προϊόντα «πραγματοποιημένης» συγκρότησης της έννοιας «κεφάλαιο», της οποίας οι πρωτεύουσες και ανυπέρβλητες εσωτερικές αντιφάσεις αναδείχτηκαν, σε κάθε περίπτωση (δηλαδή, ανεξαρτήτως του εάν αποδεχόμαστε τα περί «πραγματοποίησης»), στο 6ο Κεφάλαιο του βιβλίου του Sraffa. Γενικότερα, όλα εκείνα τα σημεία του *Κεφάλαιο*, όπου ο Marx αναλύει το πώς παρουσιάζονται, κατ' ανάγκη, τα οικονομικά φαινόμενα, συσχετίσεις και έννοιες στην «καθημερινή-συνήθη συνείδηση των ίδιων των παραγόντων της παραγωγής», θα μπορούσαν να αποτελούν εισαγωγή – ιδίως – στη νεοκλασική θεωρία, η οποία άρχισε να «αποκρυσταλλώνεται» λίγο αργότερα, δηλαδή κατά τη δεκαετία του 1870. Από την άλλη πλευρά, οι «Αυστριακές» αναλύσεις των Ludwig von Mises και Friedrich Hayek περί χρήματος, αγοράς, «σφαλμάτων ορθολογικού σχεδιασμού» και «αυθόρμητης τάξης» δύνανται να διαβαστούν – και – ως θερμό εγκώμιο της «πραγματοποίησης».

Αναφορές

Ελληνόγλωσσες

Αριστοτέλης (1995). *Περί ουρανού*. Αθήνα: Κάκτος.

- Ένγκελς, Φ. (1893). Γράμμα στον Μέρνινγκ. Στο Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς (χ.χ.). *Διαλεχτά έργα* (Τόμος 2ος). Αθήνα: Εκδοτικό της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε.
- Ινστιτούτο Οικονομίας της Ακαδημίας Επιστημών της Ε.Σ.Σ.Δ. ([1954] 1961). *Πολιτική οικονομία*. Αθήνα: Σύγχρονη Επιστήμη.
- Ινστιτούτο Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Επιστημών της Ε.Σ.Σ.Δ. ([1960] 1961). *Οι βάσεις της μαρξιστικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Επιστήμη.
- Κοσμετάτος, Γ. (1991). *Εισαγωγή στην τεχνολογική οικονομική*. Έκδοση δεύτερη. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Λένιν, Β. Ι. (1909). *Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός*. Στο Β. Ι. Λένιν (1986). *Άπαντα* (Τόμος 18ος). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λούκατς, Γ. (1975). Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου. Στο Γ. Λούκατς ([1923] 1975). *Ιστορία και ταξική συνείδηση* (σσ. 149–301). Μετάφραση Γ. Παπαδάκης. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Λούκατς, Γ. (2006). *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*. Εισαγωγή–Μετάφραση–Σχόλια Κ. Καβουλάκος. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Μαριόλης, Θ. (1998). Σχετικά με το λεγόμενο ζήτημα του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές. *Πολιτική Οικονομία*, 3, 41–88.
- Μαρξ, Κ. ([1859] 2010). *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. ([1867] 1978). *Το Κεφάλαιο. Το προτσές παραγωγής του κεφαλαίου. Τόμος πρώτος*. Μετάφραση Π. Μαυρομάτης. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. ([1894] 1978). *Το Κεφάλαιο. Το συνολικό προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Τόμος τρίτος*. Μετάφραση Π. Μαυρομάτης. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1987). *Μαθηματικά χειρόγραφα*. Αθήνα: Γλάρος.
- Μπουχάριν, Ν. ([1921] χ.χ.). *Θεωρία του ιστορικού υλισμού*. Αθήνα: Αναγνωστίδης. Έκδοση στην αγγλική γλώσσα: <https://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1921/histmat/>
- Ρόζενταλ, Μ. Μ. ([1960] 1962). *Αρχές διαλεκτικής λογικής*. Αθήνα: Γνώσεις.
- Στάλιν, Ι. Β. ([1952] 1977). *Οικονομικά προβλήματα του σοσιαλισμού στην Ε.Σ.Σ.Δ.* Αθήνα: Μνήμη. Έκδοση στην αγγλική γλώσσα: <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1951/economic-problems/>
- Στεφανίδης, Δ. Σ. (1949). *Η κοινωνική οικονομική εν τη ιστορική της εξέλιξει. Τόμος Τρίτος. Σοσιαλισμός, κομμουνισμός, αναρχισμός και αι σύγχρονοι θεωρίες της συντηρητικής παρατάξεως*. Αθήναι.
- Τσάκωνας, Δ. Γ. (1973). *Εισαγωγή εις την κοινωνιολογίαν*. Τρίτη έκδοσις. Αθήναι.
- Ξενόγλωσσες**
- Eatwell, J. (2021). *Piero Sraffa: The Trinity enigma who placed a time bomb under economic theory*. Trinity Japan, 21 May 2021. <https://trinityjapan.org/2021/05/06/28-may-2021-lord-john-eatwell-on-piero-sraffa/>
- Engels, F. ([1878] 1977). *Anti-Dühring. Herr Eugen Dühring's revolution in science*. Progress Publishers: Moscow.
- Fay, M.A. (1979). *The 1844 Economic and Philosophic Manuscripts of Karl Marx: A critical commentary and interpretation*. Ph.D. Dissertation, Berkeley: California.
- Han, L. (2020). *Studies of the Paris Manuscripts. The turning point of Marx*. Singapore: Springer.
- Lukács, G. (1923). Die Verdinglichung und das Bewußtsein des Proletariats. In G. Lukács (1977). *Georg Lukács Werke, Band 2: Frühschriften II. Geschichte und Klassenbewußtsein* (S. 257–397). Darmstadt: Luchterhand.
- Lukács, G. (1971). Reification and the consciousness of the proletariat. In G. Lukács, *History and class consciousness. Studies in Marxist dialectics* (pp. 83–222). Translated by R. Livingstone. London: The Merlin Press Ltd.
- Mariolis, T. (2021a). Time dilation, abstract social-international labour, and profit. In T. Mariolis, N. Rodousakis, & G. Soklis (Eds.), *Spectral theory of value and actual economies. Controllability, effective demand, and cycles* (pp. 225–248). Evolutionary Economics and Social Complexity Science, Vol. 24. Singapore: Springer.

- Mariolis, T. (2021b). Value theory, joint production, and international trade issues. In T. Mariolis, N. Rodousakis, & G. Soklis (Eds.), *Spectral theory of value and actual economies. Controllability, effective demand, and cycles* (pp. 145–181). Evolutionary Economics and Social Complexity Science, Vol. 24. Singapore: Springer.
- Marx, K. (1844). *Ökonomisch-Philosophische Manuskripte Aus Dem Jahre 1844*. <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/marx-engels/1844/oek-phil/index.htm>
- Marx, K. ([1863] 1971). *Theories of surplus-value. Volume IV of Capital. Part III*. Moscow: Progress Publishers.
- Marx, K. (1982). *Capital. A critique of political economy* (Vol. 1). Introduced by E. Mandel. Translated by B. Fowkes. Harmondsworth: Penguin Books.
- Marx, K. (1991). *Capital. A critique of political economy* (Vol. 3). Introduced by E. Mandel. Translated by D. Fernbach. Harmondsworth: Penguin Books.
- Sraffa, P. (1960). *Production of commodities by means of commodities. Prelude to a critique of economic theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steedman, I. (1977). *Marx after Sraffa*. London: New Left Books.
- Steedman, I. (2008). Marx after Sraffa and the open economy. *Bulletin of Political Economy*, 2(2), 165–174.
- Tairako, T. (2017). *Versachlichung and Verdinglichung – basic categories of Marx’s theory of reification and their logical construction –*. *Hitotsubashi Journal of Social Studies*, 48(1), 1–26.
- Xue, M. (1986). *China’s socialist economy. Revised version*. Beijing: Foreign Languages Press.